

Szirmai Károly

Herceg János, az elbeszélő

(A »Három halász, meg egy molnár« c. kötetének olvasása közben)

Herceg Jánost, az elbeszélőt nem kell külön bemutatnunk. Neve, fogalom nálunk, munkássága közismert. Irodalmi megnyilatkozásokat számontartó körökben már első vékony kötetével feltűnt. Az irrealitás síkján mozgó, sajátos hangulatú, különös történetei az irodalom inyenecinek ritka csemegét jelentettek. Még akkor is, ha nem volt az a mély, jelképes értelműk, mint pl. a címadó elbeszélésének. Szentelekly azonnal felismerte a fiatal íróban a kivételes tehetséget, s Budapesten járván, a »Tanú« szerkesztőjének figyelmét is felhívta. Az úgy számolt be csak jelentősebb írásokkal foglalkozó folyóiratában, mint a Vajdaság legnagyobb ígéretéről. Varázslóként bánik a szavakkal — írta. — Sajátos tehetségevel még a papírmáséfigurákat is életre kelti. Ambrus Balázs ugyanakkor azt írta a Jugoszláviai Magyar Ujságban, hogy Herceg elbeszéléseinek olvasása közben E. T. A. Hoffmann különös történeteire kellett gondolnia.

Első könyve úgy mutatja be az író, mint aki problémáival viaskodva, menekül a valóságtól, s látomásaiból kialakuló különös, sejtelmes történeteiben éli ki magát. E mágia művelése olvannyra megrázza, hogy egy-egy elbeszélésében, mint különösen a bolond fiúban, gátlás nélküli önkéntelenséggel folyik belőle a muzsikáló szó.

Bár Herceg idetartozó írásainak látszólag alig van közülük a valósághoz, korukból — a harmincaseleves évek vajúdjó, kereső korából — mégsem szakíthatók ki, sőt igazán csak abba állítva értékelhetők. A mai olvasó talán idegenkedve olvassa ezeket a különös elbeszéléseket, a kortársíró azonban más szemmel nézi. Írói tragédia — kevés kivétellel a legtöbbé —, hogy az idő emésztő rozsdája előbb-utóbb minden alkotást kikezd, hasztalanul küzd, harcol, fut versenyt az író az idővel az időszerűségért vagy a maradandóságért.

A »Gyászoló kőművesek« már jobbára arról az íróról adnak számot, aki elbeszélései anyagát a valóságból szaggatja, s különös, furcsa figurát csak itt-ott szúr tollára. (Mint pl. a megdöbbentő és meghorzongató »Vásár«-ban.) Egy-egy jobbmódú polgár alakjával csak ritkán találkozunk (A megvendégtelt nagybácsi). Herceg ért hozzá, hogy ezeket az alakokat érdeklődésünkbe vagy részvétünkbe lopja. Reá is jellemző, amit e sorok írójáról állapított meg »Viharban« c. könyvéhez fűzött utószavában, hogy újabb elbeszéléseiben már nem áll történetei központjában, az embereket és eseményeket jobbára kívülről nézi, s személyes köteték alig kapcsolja valamelyik írásához (Galambszívű fiatalok).

Alakjai sorssal, gonddal, nélkülözésekkel, igazságtalanságokkal küzdő emberek, de a velük történő események mégsem hatnak lehan-

golóan: Az író egészséges kedélyével s annak szolgálatában állított eszközeivel mindig módot talál a nyomasztó hangulat feloldására. Ez teszi írásait vonzóvá, rokonszenvesse.

A »Gyászoló kőművesek« egy kort zár le. A »Bors és fahéj« s a »Változó világban« már új helyezkedés. Kiújult harc a száguldo idővel. Egy-egy idetartozó írása jellemző példája a változás érzékeltetésének. Akár a rohammunkásról, akár a boltjától megfosztott, feketéző kereskedőről, akár az egyik szobájukból kitelepített kisasszonyokról ír. Ez a törekvés természetesen magában rejtje az irányzatosság veszedelmét. Átmeneti korszakában Herceg sem tudta ezt elkerülni. De neki is mentsége, hogy idetartozó elbeszéléseit egy folyton alakuló, megem-állapodott világban írta.

Legjellemzőbb műve ebből a korból a »Változó világban« c. írása. Műfajilag talán hosszabb riportnak volna nevezhető, ha nem hagyta volna lapjain egyéni kéznyomát a verbeli író. Bár tárgyi állításaival többször vitára serkentő, a történelmi előzményekről tájékoztató első oldalak irodalmi színvonala, a mindent megelevenítő, élvezetes előadás, s az a móri, ahogy a kemény és zsarnok földbirtokost megrajzolja, felejthetetlen művészi teljesítmény.*

Herceg legújabb könyve: a »Három halász, meg egy molnár« — többé-kevésbé — vizsgálat és a művészet örök tájaihoz. S mégis egészen új éshailat, új levegő. Egészen más mint előző kötetei.

Embersors, család, szerelem a kerete túlnyomóan elbeszéléseinek. Ezekből a történetnevelő fészkekből rajzanak ki, tárgyválasztásuk szerint, kisebb-nagyobb írásai. Gyermeikutáni vágy, féltékenység, menyére panaszkodó anyós, szegény rokonait kihasználó sógor, öregek-fiatalok ellentéte s egy emberpár életét szétrágó unalom váltakozik egyéb témákkal elbeszéléseiben. A sorsszerűség legerősebben »Veron« s a »Szegényasszony kendője« c. elbeszéléseiből csap ki. Az első jelentőségével és művészi mértéktartásával, a »Naplementé«-vel együtt, új kötetének legkiemelkedőbb írása. A ma cernájával átvarrott másik elbeszéléseinek olvasása közben fájdalmasan szép népmesére kell gondolnunk. A népmesehangulat különben máshol is fellelhető.

A cikkíró egyéni véleményének tiszteletbentartásával is meg kell mondanom, hogy a Változó világban sokkal jelentősebb könyv, mint ahogy ebből a bírálásból kiténik. Jelentősebb magában a vállalkozásban, helyzettudásításában, az esztétikai szempontoknak a valósággal való bátor összeolvasztásában. Kár, hogy írónk nem folytatták, nem mélyítették ki jobban a változás és fejlődés érzékeltetésének ezt a műfaját, kitérve a haladás további fokaira és állomásaira. (A szerkesztő.)

Herceg legújabb könyve egységesebb, írás-művészete tökéletesebb. Műhelygyakorlatát leplező hibátlan érzékű ösztönössége még érezhetőbben érvényesül. Herceg azelőtt is folyamatosan, szívesen, haneulatatosan írt, de e kötetben még inkább Festői palettáját is itt alkalmazza legszerencsésebben. Egy-egy írásának bekezdése valóságos táj-, csoportkép vagy csendélet. Élvezi, hogy festhet, ábrázolhat. Ugyanoly kedvteléssel gyúrja, formálja alakjait. Elbeszéléseit könnyed kézzel indítja. Inkább történetet, mint elmond. Írásai élvezhetőségét ezzel is fokozza. Főalakjai rendszerint típusok megtestesítői. Egyéniségeket ritkábban rajzol (Naplemente, Hazatérés).

Herceg, egy-egy történetbe kezdve, szívesen adia át a szót másnak. Sőt a megindított beszélgetésbe többeket is belevon (Panaszkodó, Nevető lányok).

A szerkesztést lazítja két művészien megírt elbeszélésben a véletlen, az esetlegesség közbeiktatásával. A »Három halász, meg egy molnár«-ban a molnár kikötésével. (Ezt maga is észreveszi.) A friss önkéntelenségű »Arnyas ligetben« ilyen véletlenszerű a pusztító jégeső. Az előbbiben is megfigyelésre való jelölés, mikor a kötekedő, erős molnár egyszerre megtorpán a bicskát-rántó, vékony, nyurga, semmitmondó halászegény előtt.

Belső feileztésével, a lelki összeütközés megteremtésével, finom lélekrajzával, tartalmi súlyával, gazdaságos anyakezelésével a »Naplemente« egyedülálló a kötetben.

Ebben egy festőt kétség fog el a felől, hogy tájképe jó, s ezért felesége véleményét is hallani akarja, buzdítást, biztatást várva tőle. De annak léleknelküli, gépies helyeslése, elharapott gondolatai az ellenkező hatást váltják ki. A szépítő ámitás leple egyszerre lehull, s a festő megpillantja az asszony igazi arcát, mikor csendesen azt mondja: »De azért te se vagy isten...« — Egy hazugságra épített világ omlik hirtelen össze. »Egyszerre jött — olvassuk később — lassan érlelte bennük az idő az unalmat. — A festő érzi, hogy egyikük se hibás, az asszony is közeledést keres, miután kislírta magát. »Ne bántsuk egymást okatlanul...« — mondja. S megbocsátással, elnézéssel, türellemmel megkísérik valahogy a romokon továbbtengetni életüket. A delelőn túl, szétrongyolt illúziókkal mi mást is kezdhethének?

Nagyon szép írás a »Hattyúdala« is. De ahogy az öreg tanár, felolvasása végén, a fiatalokhoz szegődik, s nem pudvaslelkű asztalcimboráihoz, abban a művészibb megoldás rovására tett eredményt érzünk.

Az író, elmondás közbeiktatásával szóvi harmadik rokonhangulatú elbeszélését: a »Hazatérés«-t. Ez is művészi szöveg, hegedűművészi, aki — hogy anyjának örömet szerezzen, s elértéltelt elrontott életéért — fellép egy estén szülővárosában. Édesanyja ugyanis az elmúlt idő igazolására akarja ott látni. Azt hiszi, ezzel legyőzi a multat. A hegedűművész azonban megvetéssel, csömörrel gondol a kisvárosi közönségre, melynek nem a hangverseny a fontos, hanem az azt követő, habzósörös, pörköltös, fesztelen társalgásba oйдó vacsora. Ezért nem telepszik hozzájuk, hanem az öt zongorán kíséző, ismeretlen szépleánnyal máshol vacsorázik meg, hogy kiöntse lelkét, gyermekévének egész mocskos, megalázó nyomorúságát. Azonban utána sem talál megnyugvást, mert a kegyetlen ifjúság árnyéka továbbra is körülötte leng.

Abban, ahogy a hegedűművész az ismeretlen lány előtt minden tartózkodás nélkül kitarulkozik, van valami túlhajtott érzékenység, ami az elbeszélés művészi hitelességét is rontja.

Az elől említett három »minőségű íráson« kívül, a kötet legművészebb elbeszélései: a »Fogoly«, az »Eső«, a »Medvetánc«, a »Virrasztók«, a »Panaszkodó«, »A költő és kisleány«.

A »Fogoly«, látszólagos könnyedsége ellenére, súlyos tragédiát leplező írás. Gondoljunk csak arra, mikor a fogoly a hozzá intézett kérdésekre, mániákusan, mindig ezzel a szóval válaszol: »Haza...!« Mintha emlékezete megállt, odatapadt volna önludata elvesztésekor ehhez az egyetlen szóhoz.

Vagy el lehet-e felejteni az »Eső«-ben, hogy írja le Herceg a sötét éjszakába bújó, harctéri tájat áztató esőt, mely vékony fonalakon ereszkedve, csak hull és hull, végeszakadatlanul. Vagy azt a megkérgesedett emberi közönyt, mely — pusztá kényelemből — szemrebbenes nélkül küld másvilágra egy odatévedt embert.

A »Medvetánc«-ban mily emberien ábrázolja az öreg, beteges, fáradt, agyonéhezett medvét, amint fektében, akár egy ember, mancsára hajtja bozontos fejét. Ugyanott mily világatlan perspektívával tárul elénk az öreg asztalos élete, gyermekutáni elérhetetlen vágyakozásával.

A »Virrasztók«-ban viszont valóságos festői csoportba állítva látjuk a gyászolókat, közepén a szegény rokonait kihasználó akaró, vagyonos sógorral.

Pajkos játékosság jellemzi a »Költő és kisleány« c. elbeszélést. Ez különben a kötetnek legüditőbb, napsugarasabb írása.

Mint a hevenyészett felsorolásból is látható, a legújabb könyv alaphangulata sívárabb, világatlanabb, mint az előzőké. Ezen az itt-ott megcsillanó humor sem változtat, Herceg ezáltal mélyebben nyúlt az életbe, súlyosabb tragédiákat feszített rá. E történetekben jobban érezzük az elháríthatatlant Sorsot, a megváltás vagy szabadulás lehetetlenségét. A bennük felvonultatott embereknek szenvedniük kell, s a szenvedés még akkor is köröztük ólálkodik, mikor kikerültek a régi atmoszférából (Hazatérés). Hiába nyújtja ki karjait a vágy, nincs beteljesülés (A szegény asszony kendője). Az embernek mindent fel kell áldoznia, s mire valamit visszakaphat, már késő. Az élet csak beletörődést vagy megalkuvást tartogat.

Herceg elbeszélései, mint a legtöbb íróé, jórészt alkalomszülte írások. Uton, összejevetelelen, felolvasáson, társaságban felkeltette a figyelmét valamilyen témának kínálkozó esemény, s művészi satújába fogva, több-kevesebb tiszolással, változtatással, kidolgozta. A példomot pl. többször használta ürügynek történetei elindítására. Elbeszélései ezért többnyire egy-egy megfigyelésből fejlődnek, s nem egy kitűzött cél vagy gondolat köré húszodva vagy kristályosodva. Eszmei magvú elbeszéléseiben is inkább a történet kínálta a gondolatot, s nem megfordítva. Az elvontságoknak ez a kiküszöbölése s a legapróbb részleteket is átszövő színes, eleven, nyüzsgő, mozgalmasság Herceg elbeszéléseit élvezetes olvasmánnyá teszi. Az olvasó e mellett a Mát és a Vajdaságot kapja írásai-ban, s olyan emberekről hallhat, akik körülötte élnek, és zömét teszik az új szocialista államban dolgozó polgárnak. Bizunk benne, hogy értékes elbeszéléseinek ezek a kvalitásai éppúgy fel fogják oldani a jugoszláviai magyarság közismert közönyösségét, mint Majtényi és Munk humorra és érdekessége.